

УДК 144.4/5(092)(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.12>

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ПРОЦЕСИ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (ДОСКОВОРОДИНІВСЬКА ДОБА)

Леонід Чирка

*Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»,
Науково-дослідний відділ «Музей-діорама «Битва з Дніпро в районі Переяслава
і створення Букринського плацдарму восени 1943 року»
вул. Шевченка, 8, 08400, м. Переяслав, Київська область, Україна*

Статтю присвячено вивченню культурологічних процесів, які відбувалися в духовному житті України. Хронологічні рамки окреслюються XI–XVII ст. Стверджується, що становлення української релігійної думки відбувалося за візантійського і південнослов'янського посередництва. Тож цілком закономірним є надзвичайна популярність на Русі творів Йоанна Дамаскіна, Йоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова.

У дослідженні відзначено роль Острозької Біблії у процесі формування національної думки. Окреслено труднощі, з якими зіштовхнулися укладачі цього видання. Констатується, що саме Острозька Біблія дала поштовх для подальшого розповсюдження окремих біблійних текстів книжною українською мовою. Велика заслуга тут відводиться очолюваному Петром Могилою гуртку. Доба Петра Могили характеризується тим, що церковнослов'янські тексти, богослужбові книги та переклади окремих текстів Біблії, наповнилися елементами розмовної української мови.

Здійснено аналіз світоглядних орієнтирів відомих національних мислителів – Василя Суразького, Йоаникія Галятовського, Стефана Яворського, Івана Вишенського.

Відмічено позитивний вплив унії на національний культурно-освітній розвиток. Адже саме наслідки Берестейської унії створили міцне підґрунтя для розвитку полемічної літератури, де, окрім міжконфесійного, простежувався і мовний дискурс. Так, якщо для Петра Скарги є лише дві богонатхненні мови – грецька і латина, то для Івана Вишенського богонатхненним є лише «словенський язик». Водночас варто відзначити, що унія внесла свіжий струмінь в етнокультурному розвитку нації. Саме завдяки католицькому впливу, Україна познайомилась із європейською культурою, освітою, мистецтвом. Через посередництво «католицької Європи» до України потрапив культурно-мистецький стиль бароко. Цілком закономірно, що такий стан справ відобразився і на релігійному житті нації.

Ключові слова: унія, Біблія, полемічна література, культура, патристика, герменевтика.

Культурне надбання попередніх сторіч – невичерпне джерело, яке наповнює наше сьогодення. Актуальність поставленого питання гостро відчувається на тлі міжконфесійних протиріч, з котрими наразі зіштовхується український соціум. Тож автор поставив за мету розкрити культурологічні процеси, які відбувалися в духовному житті українського соціуму, оскільки не усвідомивши тієї епохи, проблем, що хвилювали людство у минулому, ми не зможемо вибудувати національну ідею.

Вивченню процесів, що відбувалися в духовному житті нації присвячено достатньо багато робіт. Сучасні дослідники, спираючись на доробки попередників, розкривають нові грані культурологічних процесів, що відбувалися в Україні впродовж багатьох сторіч. Велика заслуга у вивченні зазначеної проблематики належить М. Поповичу, Л. Ушкалову,

А. Колодному, В. Шевчуку та багатьом іншим. Проте, ця тема продовжує залишатися актуальною.

Варто відмітити, що весь зміст філософування в Україні пронизувала ідея про боротьбу «темряви і світла», а враховуючи постійні міжконфесійні християнські суперечки, ідея споконвічної боротьби добра і зла, в національній думці, виглядає цілком закономірною. Адже пригноблений народ споглядає оточуючий світ крізь призму двох категорій – воля і неволя, де, відповідно, воля ототожнюється із добром, а неволя – із злом.

У становленні української культури значну роль відіграла національна філософія, розвиток якої сягає ще часів Київської Русі. Філософська думка Київської Русі сформувалась на основі протиріччя двох тенденцій: книжної, генетично пов'язаної із богослов'ям, і народної, яка постійно тяжіла до зближення із дійсністю.

Великий вплив на розвиток національної думки мало візантійське і південно-слов'янське посередництво, що зумовлювалося, насамперед, історичними обставинами – християнство прийшло у Русь із Константинополя (Візантія), а писемність – із Болгарії. Тож цілком закономірно, що з прийняттям християнства національна культура почала акумулювати в собі ідеологічні засади східно-християнської і слов'янської думки, які потрапляли до нас, як із Біблією, так і з патристичною літературою.

Надзвичайно популярністю на теренах Русі користувалися твори Йоанна Дамаскіна, Йоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова. З Болгарії до Русі були завезені повчання Кирила Єрусалимського та «Шестоднев» Василя Великого. Окрім того, багатий і досить різноманітний матеріал містився і в різноманітних збірниках, котрими підмінялися повні тексти святоотцівських писань і біблійних текстів. Більше того, ці тексти містили і «ввіймки візантійського законодавства, чимало різних літературних творів на різні, ближче або далі зв'язані, теми (про ересі і еретиків, про книги канонічні і апокрифічні, про релігійні відміни церков). Перенесені до нас, вони доповнялися різними місцевими писаннями канонічного і юридичного змісту...» [1, с. 40]. Не меншою популярністю користувалися і дидактичні збірки, які формувалися, як з історико-літературних так і з богословських джерел. Одним із таких джерел була давньоруська «Пчела» – збірник афоризмів та повчальних притч, де, окрім цитат із Біблії та пам'яток патристики, чільне місце займали афоризми античних авторів – зокрема, Піфагора, Платона, Аристотеля та багатьох інших. Більш популярним було П'ятикнижжя і Пророки із Старого Заповіту, а «історичні книги заступалися звичайно компіляціями візантійськими і світськими, зробленими на основі Біблії та інших писань. Але, загалом кажучи, знайомість з Старим Заповітом була розмірно невелика і не вважалася потрібною» [1, с. 34].

Впродовж XI–XII ст. у національній культурі сформувався особливий жанр – «слово», де простежуються візантійські традиції. Філософія цього жанру ґрунтується на «епістології, антології та феноменології слова. Авторська свідомість давньоруського письменника ідеологічно підпорядкована Логосу в його християнському розумінні, але естетично – вона парадоксальна, оскільки вміщує в собі різноманітні художні інтенції» [2, с. 136]. Як і будь-який жанр середньовічної культури, «слово» активно залучає символи та міфи для побудови парафразів, які складають як текст, так і підтекст, створюють семантичне жанрове поле. Ейдос «Животворящего Слова», у добу середньовічної культури, набуває домінуючих рис, оскільки, згідно Августина, «Слово – сам Бог, що є правдивим світлом, яке просвічує кожну людину, що приходить на цей світ» [3, с. 114]. Такі умови створили «київським книжникам» підґрунтя для оригінальних філософсько-дидактичних тлумачень тексту Біблії – «Моління» Данила Заточника (інший варіант – Слово Данила Заточника), «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона. У «Слові про Закон і Благодать»

виражено світоглядні, моральні, суспільно-політичні орієнтири давньоруської «доби переходу від язичництва до християнства, до феодального устрою, європейської цивілізації і формування українського етносу на території Київської держави» [4, с. 28]. Відзначаючи значення цього твору в історії національної культури, особливої уваги заслуговує символічне протиставлення старозавітного (юдейського) закону новозавітній християнській моралі. Як відмічає М. Грушевський, саме «Слово» дало взірць символічного, «прѣводного» тлумачення Священного Писання національною традицією впродовж XI-XII ст.

Але розкол християнської церкви, який відбувся в 1054 році, вніс свої корективи на формування національного світогляду. Оскільки офіційно Русь намагалася дотримуватись нейтралітету в підтримці котрогось одного з духовних центрів, то традиції католицизму поступово потрапляли на її терени. Так, в XI-XII ст. у Русі починають з'являтися латинські місіонери і католицькі монастирі. Згодом, після кількох невдалих спроб об'єднання християнських церков, відбувся черговий розкол – під впливом Реформації від католицизму виокремилася протестантська церква. Такі умови створювали чудове підґрунтя для зародження національної полемічної літератури, яка набула поширення лише у XVI ст., що було спричинено наслідками Берестейської унії. Саме в XVI–XVII ст., за твердженням Д. Чижевського, розпочалася релігійна боротьба, коли православна церква під тиском католицизму і протестантизму, змушена була перейти до оборони своєї віри. Так, наприкінці XVI – поч. XVII ст., в Острозі сформувався культурно-освітній центр, діяльність якого спрямовувалася на протидію католицькій експансії. Членами осередку були Герасим і Мелетій Смотрицькі, Клірик Острозький, Василь Суразький, Христофор Філалет, Дем'ян Наливайко. Саме плеяда острозьких книжників була в авангарді тих, хто очолив супротив тиску католицизму на православ'я. Розвінчуючи ідейно-філософські засади тогочасного католицизму – схоластичний аристотелізм, острозькі книжники спрямували свою діяльність на відновлення православних джерел, вивчення та популяризацію авторитетних авторів ще з часів Київської Русі – Йоанна Златоуста, Псевдо-Діонісія Ареопагіта, Григорія Богослова, Василя Великого. Але окрім відновлення православних джерел, острозькі книжники працювали над унікальним проектом – укладанням та перекладом на церковнослов'янську мову повного тексту Святого Письма. Результатом проекту стало видання у 1581 році Острозької Біблії. Ініціатором і спонсором видання був фундатор Острозької академії – князь Костянтин Острозький, котрий взяв за мету опублікувати біблійний текст зрозумілою мовою. Але цьому передувала довга і кропітка праця...

Так, ще на підготовчому етапі укладачі видання зіштовхнулися з труднощами, котрі були зумовлені насамперед тим, що окремих книг не було виявлено. Тож біблійні тексти доводилося доповнювати з «толкованих» або перекладати наново» [1, с. 34]. Водночас, укладачам вдалося зібрати різноманітні списки біблійних книг усього православного Сходу – болгарські, сербські, грецькі, російські. Окрім того, використовувалися латинізовані та протестантські списки. Тексти, які вдалося зібрати укладачам, зв'язалися з грецькою Септуагінтою. Але, щоб текст був канонічним, потрібні були фахівці в галузі біблійного перекладу з латини, старовірської та грецької мови. Тож до роботи залучалися фахівці і викладачі західноєвропейських університетів.

Вагомий внесок у підготовці цієї пам'ятки здійснив автор її передмови Герасим Смотрицький. Відмічаючи важливість даного перекладу, він у передмові стверджував: «Во всѣх странах роду нашего языка словенского ниже едина обрѣтается совершена во всех книгах Ветхаго завѣта... Сего ради посланьми и писаньми своими много стран далеких вселенные проходя, яко римскія предѣлы, тако и Кандійскія островы, паче же много монастырей грецких, сербских и болгарских, даже и до самого апостолом намѣстника и

всєа церквє восточнѣа строєнію чиноначалника пречестнага Ієремія архієпископа Константина града... треба с тшанієм и молєнієм прилежнѣм тако людїѣ, наказанѣх в писанїах свѣдѣльствованнѣх» [5, с. 202-203]. Острозьке видання стало своєрідною відповіддю Петру Скарзі, котрий вважав церковнослов'янську мову не богоугодною. Водночас, це видання дало потужний поштовх для формування не лише богословської думки, а й подальшого розвитку полемічної літератури.

Потужним поштовхом для активізації релігійного дискурсу слугував трактат католицького проповідника Петра Скарги «Про єдність церкви божої», де підтримувалася політика окатоличення православ'я. Тож міжконфесійна полеміка спонукала до більш прискіпливого вивчення біблійного тексту, оскільки відстоювання власних інтересів було актуальним для обох конфесій. Варто відмітити, що національна полемічна традиція сформувалася на ґрунті «подвійного» протистояння – православ'я дискутувало не лише з католицизмом, а й з німецьким протестантизмом. Це був не просто релігійний конфлікт, це було протистояння світоглядів, де жодна сторона не хотіла іти на поступки. Тож не дивно, що Василь Суразький повністю розвінчує засади католицизму і стверджує правдивість лише православної церкви. Так, у трактаті «Про єдність і істинність православної віри», Василь Суразький стверджує, що католики «не храняще преданія свѣдѣнїа апостол и богоноснѣх отец утверждєніа и клятвы нерадѣще, своя нѣкая умышленїа составляют, так, яко и в прочихвещѣах обрѣтаются претворяюще» [5, с. 238]. Залишає за православ'ям полеміст і об'єктивність дати святкування Паски. «Толко иж наша хрїстіанская пасха послѣ поровнаньязавжды по полнотѣ луны в первую недѣлю бываєть» [5, с. 247]. Але слід відмітити, що до вчення Оригена Василь Суразький відносився цілком в дусі ортодоксального православ'я. За його переконанням, Ориген «хулнїя глаголы о Хрїстѣ спасителю нашем отрыгнул» [5, с. 242]. Водночас полеміст піддає гострій критиці латинників, які навпаки «Оригеново ученїе прїємши» [5, с. 242].

Релігійно-теологічний дискурс XVI ст. позитивно вплинув на подальший розвиток національної культури. Адже впродовж XVII ст. в Україні з'являється ціла низка біблійних перекладів українською мовою, котрі увійшли в історіографію під назвою «учительних Євангелїй». Головною особливістю таких Євангелїй було те, що поряд із фрагментом перекладу біблійного тексту, подавалася його інтерпретація. Внаслідок цього, вектор осмислення Біблії згідно церковних канонів, поступово зміщується в бік неупередженого ставлення та аргументації окремих положень Святого Письма. Велика заслуга тут належала подвижницькій діяльності Петра Могили та очолюваного ним гуртка. Адже саме за часів Петра Могили, церковнослов'янські тексти, богослужбові книги та переклади окремих уривків Біблії, наповнилися елементами розмовної української мови. Насамперед це було зумовлено тим, що церковнослов'янський текст був мало доступним широкому загалу освіченого прошарку, котрі, здобуваючи освіту по братських школах, прагнули самостійного прочитання і трактування Священного Писання. Саме завдяки їм, Священне Писання та його тлумачення східною патристикою, перестало бути прерогативою духовництва, оскільки до її мудрості долучалося і світське населення. Згодом подібна традиція знайде своє відображення у лекційних курсах Й. Галятовського, С. Яворського, С. Полоцького та інших. Залучення освіченої еліти до текстів Святого Письма національною мовою, сприяло не лише ґрунтовному розумінню євангельських текстів, а й формувало національну самосвідомість, зміцнювало підвалини національної культури. Адже культурі пригнобленої нації Біблія давала ту духовну підтримку, яку вона часто не знаходила в повсякденному житті. Біблія, надрукована національною мовою, допомагає будь-якому народу

зміцнити у вірі, як у «власного» Бога, так і власних силах. Адже коли під час богослужіння звучить чужа або, хай навіть і звична, але не зрозуміла широкому загалу мова, то за таких умов людина відчуває себе приниженою. Тоді Бог для неї є чимось чужим, оскільки не розмовляє із своєю паствою зрозумілою мовою. Ще в Посланні св. апостола Павла до коринтян відстоюється право кожного народу на богослужіння рідною мовою. «...В церкві волю п'ять слів зрозумілих сказати, щоб і інших навчити, аніж десять тисяч слів чужою мовою» [1 Кор. 14:19].

Але для полемічної літератури характерний не лише міжконфесійний дискурс, а ще й мовний. Адже, за переконанням Петра Скарги, існує лише дві богообрані мови – грецька і латина, що, здавалося б, цілком вписувалося в теорію двох християнських центрів – православного Сходу і католицького Заходу. Цілком протилежної думки був український полеміст Іван Вишенський, який переконував, що «словенський язык пред богом честнѣйшии ест и от еллинскаго и латинського» [5, с. 314]. Хоча варто відмітити, що незважаючи на поміркований демократизм, в питаннях віри полеміст все ж таки був ортодоксом. З одного боку, він засуджує філософію Аристотеля і Платона та закликає вивчати Часослов, Псалтир, Євангеліє і низку інших книг церковного спрямування, а з іншого – переконує, що порятунком потрібно шукати не в ієрархах церкви, а в дотриманні таємниць православного вчення. «Не попы нас спасут, или владыки, или митрополиты, а вѣры нашої тайнство православное с хранением заповѣдей божиих...» [5, с. 315]. Водночас полеміст ратує за викорінення із церковного життя забобонів, поганства і вільнодумства. Методологічним підґрунтям, для релігійного дискурсу, Івану Вишенському слугували апостольські послання і візантійська патристика. Досить скептично мислитель відносився і до філософів, які дозволяли собі вільне трактування церковних канонів. «...Не вѣдомость хулю художества, але хулю, што тепѣришнienaши новіе руские философы не знают в церкви ничтоже читати, – ни тое самое Псалтыри, ни Часослова» [5, с. 371].

Але, якщо з одного боку унія сильно послаблювала позиції православ'я, що призводило до втрати етнокультурних орієнтирів, то з іншого – вносила новий культурно-освітній струмінь. Завдяки католицькому впливу Україна познайомилась із європейською культурою, освітою, мистецтвом. Адже саме через посередництво «католицької Європи» до України потрапило бароко, яке синтезувало «структурні компоненти культури» – філософію, релігію, мистецтво та літературу. Цілком закономірно, що такий стан справ відобразився і на релігійному житті нації.

Наслідуючи традиції «філонівської» герменевтики, представник зрілого українського бароко – Йоаникій Галятовський, стверджував: «Літеральний сенс належить до гисторії, моральний належить до обычаев добрых, которых повинна душа наша хранити, аллегоричний належит до Церкви воюющей, которая на земли найдутся, аналогичний зась належит до Церкви триумфующей которая найдется на небе» [6, с. 20]. Такий підхід українського мислителя пояснюється індивідуальними особливостями національного бароко, для якого, за переконанням Л. Ушкалова, характерна чотирисенсова методика біблійної герменевтики, коли Священне Писання інтерпретувалось буквально, алегорично, тропологічно і морально. Більше того, національна герменевтична думка постійно фіксує вплив «отців церкви». Так, в «Науці, альбо способі зложення казання» Йоаникій Галятовський стверджував: «Треба читати Біблію, животи святих, треба читати учителей церковних – Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого, ...Іоанна Дамаскіна, Єфрема і інших учителей церковних, котрі Письмо Святое в Біблії товкують...» [7, с. 116]. Подібні повчання зустрічаємо в Захарія Копистенського і Стефана Яворського. Так, у «Знаменні пришествия антихриста та кінець світу» Стефан Яворський стверджує, що

у Священному Писанні є ряд місць котрі потрібно розуміти не буквально, а алегорично. Подібні твердження зустрічаються і у «Камені віри», де автор стверджує, що у Біблії можна відшукати безліч суперечностей, котрі завдають читачеві певних труднощів. Аналізуючи неузгодженість біблійного тексту, Стефан Яворський виділяє декілька причин таких суперечностей – внутрішні і зовнішні. Зовнішні причини протиріч Біблії, на думку українського філософа, мають потрійне походження: «по-перше, Бог як і для будь-якого створіння, так і для церкви, сотворив чин, за яким просте і доступне кожному, то його пізнали б і ті хто не вірить, що значно знизило б шану до нього. І по-третє, Новий та Старий заповіти створено з таким розрахунком, щоб християни самі не могли правильно тлумачити Священне Писання, інакше «многим бы отсюда был бы случай гордости» [8, с. 207]. Аналізуючи Біблію, Стефан Яворський робить короткий екскурс в історію, повідомляючи, що раніше Священне Писання складалося з багатьох книг, котрі внаслідок різних причин до нас не дійшли. Це також було однією з причин того, що в книгах, котрі до нас дійшли, збереглася низка суперечностей.

Отже, культурологічні процеси, які відбувалися на теренах України, пройшли важкий і тривалий час становлення. Згодом традиції, які формувалися впродовж XI–XVII століть, знайдуть своє логічне продовження у спадщині Григорія Сковороди, який продовжив у національній культурі генетичний зв'язок із візантійським (олександрійським) богослів'ям.

Список використаної літератури

1. Грушевський Михайло. Історія української літератури: У 6т. Т.2. Київ : Наукова думка, 1993. 264 с.
2. Білоус П. Жанр «Слова» в літературі Київської Русі. *Вісник Київського інституту "Слов'янський університет". Серія: Філологія*. Випуск 9.
3. Августин (Святий) Сповідь. Київ, 1995. 319 с.
4. Колодний А. М., Лобовик Б. О., Филипович Л.О. Релігія в духовному житті українського народу. Київ : Наукова думка, 1994. 204 с.
5. Українська література XIV – XVI ст. Київ: Наукова думка, 1988. 600 с.
6. Ушкалов Л.В. Світ українського бароко. Харків, 1994. 140 с.
7. Українська література XVII ст. Київ: Наукова думка, 1987. 605с.
8. Зеленогорський А. Ф. Г. С. Сковорода как философ. *Киевская старина*, 1894. № 12. С. 463–469.

CULTURAL PROCESSES IN THE SPIRITUAL LIFE OF UKRAINE (BEFORE SKOVORODA'S ERA)

Leonid Chyrka

*The National History and Ethnography Reserve "Pereiaslav",
Research Department "Diorama Museum" Battle for the Dnieper near Pereiaslav
and the creation of the Bukrin bridgehead in the fall of 1943"
Shevchenko str., 8, 08400, Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine*

The article is devoted to the study of culturological processes that took place in the spiritual life of Ukraine. The chronological framework is outlined in the XI-XVII centuries. It is claimed that the formation of Ukrainian religious thought took place with the help of Byzantine and South Slavic mediation. It is not surprising, therefore, that the works of John Damascene, John Chrysostom, Basil the Great and Gregory the Theologian were extraordinary popular in Kievan Rus.

The study noted the role of the Ostrog Bible in the process of formation of the national opinion. The difficulties faced by the compilers of this edition are outlined. It is stated that it was the Ostrog Bible that gave impetus to further distribution of individual biblical texts into Ukrainian books. Much credit here goes to Petro Mohyla's club. The era of Petro Mohyla is characterized by the fact that Church Slavonic texts,

liturgical books and translations of some passages of the Bible were filled with elements of colloquial Ukrainian.

The analysis of worldviews of known national thinkers such as Vasily Surazky, Ioaniki Galyatovsky, Stefan Yavorsky and Ivan Vyshensky is carried out.

The positive influence of unions on the national cultural and educational development was noted. After all, it was the consequences of the Brest Union that laid a solid foundation

for the development of polemical literature, where, in addition to interfaith, language discourse was also traced. So, if there are only two God-inspired languages for Piotr Skarga – Greek and Latin, then for Ivan Vyshensky it is only the Slovenian language which is inspired by God. At the same time, it should be noted that the union brought a fresh stream into the ethnocultural development of the nation. Thanks to Catholic influence, Ukraine became acquainted with Europeans culture, education and art. Through the mediation of Catholic Europe, Baroque cultural and artistic style came to Ukraine. It is quite natural that this state of affairs was reflected in religious life of the nation.

Key words: union, Bible, polemical literature, culture, patristics, hermeneutics.